

„Az eredmények azt mutatják, hogy a születéskorlátozás már 1790 körül megjelent Magyarországon.”

Beszélgetés Andorka Rudolf szociológussal

Közvetlenül számunk nyomdába kerülése előtt érkezett a megrázó hír, hogy Andorka Rudolf életének 66. évében hosszas betegség után elhunyt. Halálával pótolhatatlan veszteség érte a magyar tudományos és szellemi életet. Következő összeállításunk tudományos értékén túl egyben tisztelgés is emberi tartása és tudási pályája előtt.

Andorka Rudolf 1931-ben született. 1949-től fizikai munkás, az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1963-ban szerzett diplomát. 1960–1961 között műszaki fordító, majd 1962 és 1983 között a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott, előbb a Könyvtár, később a Népeségtudományi Kutatóintézet, illetve a Társadalmi Statisztikai Főosztály munkatársaként. 1984-től a Budapesti (akkor Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékének vezetője. Kutatási területei közé tartozik a társadalmi rétegződés, társadalmi mobilitás, a családok gyermekszáma, a deviáns viselkedés szociológiája.

Milyen szerepet játszott a családi háttér Tanár úr pályaválasztásában? Kérjük, hogy röviden sorolja fel pályájának legfontosabb állomásait!

A családi háttérrel annyit mondanék nagyon röviden, hogy apámat mind a két totalitárius rendszer, tehát mind a nyilas rendszer, mind a kommunista rendszer bebörtönözte és egyik esetben sem tudtuk jó fél évig, hogy kivégezték-e már, vagy még él. Tehát koncentrációs táborban és az ÁVH börtöneiben is volt. Minkét esetben polgári-liberális elvei, lényegében nemzeti polgári-liberális felfogása miatt került börtönbe. Ezek a körülmények természetesen meghatározóak voltak látásmódomra és pályafutásomra egyaránt.

1949-ben érettségiztem a Piarista Gimnáziumban és ettől kezdve egy rendkívül mozgalmas szakasza kezdődött az életemnek. 1949 után egyszerűen azért, mert a családnak semmi jövedelme nem volt – az apám nyugdíját már megvonták, de ekkor még nem volt börtönben –, kénytelen voltam elmenni munkásnak, és két évig mint gyári segédmunkás dolgoztam Budapesten. Eközben 1949-től 1951 tavaszáig esti hallgatóként jártam a Jogi Egyetemre. Ezután apámat bebörtönözték, családunkat pedig kitelepítették Besenyszögre, egy kis Szolnok megyei községbe, ahol másfél évet mezőgazdasági munkásként dolgoztam: arattam, csépeltem, kubikoltam. Ott alkalmam volt megismerni a parasztságot – főleg a szegényparasztságot.

Besenyszögről behívtak munkaszolgálatra, 1952 és 1954 között munkaszolgálatos katona voltam. Itt a börtönviselt betörők mellett a rendszer ellenségeinek számító társadalmi rétegeket sikerült alaposan megismernem, mert a munkaszolgálatosok között a legkülönfélébb emberekkel lehetett találkozni a kulákoktól a szerbekig és a svábokig. Leszerelésem után hat évig egy műanyagfeldolgozó szövetkezetben dolgoztam, mint betanított munkás. Ez ismét jó iskola volt, mert itt is a legkülönbözőbb emberek keveredtek össze a munkásoktól a volt recski rabokig. Ezt az időszakot 1957-ben megszakította még egy öt hónapos börtönbüntetés, „izgatásban való bűnsegédi közreműködés büntette miatt”. Ez egyébként abból állt, hogy két alkalommal egy-egy csomag röpcédulát átvettem az utcán és fölvittem egy barátomnak a lakására.

A kitelepítés miatt kizártak az Egyetemről és csak 1956 szeptemberétől tudtam újra folytatni tanulmányaimat. Az októberi forradalom után az a sajátos helyzet állt elő, hogy amikor vizsgáznni kellett, akkor éppen nem voltam börtönben, így 1959-re el is végeztem az Egyetemet. Diplomát azonban nem kaptam, mert 1956-os tevékenységemért 1959-ben fegyelmi úton újból kizártak az Egyetemről. Így doktorrá csak az 1963-as amnesztia után avattak.

A börtönbüntetés után visszamentem a szövetkezetbe és 1960-ig ott is maradtam. 1960-ban, miután ekkorra már több idegen nyelvet elsajátítottam, egy műszaki fordítóirodába kerültem, és másfél évig fordítóként dolgoztam. Hozzáteszem, hogy ebből a fordítóirodából is néhány hónap múlva „kittettek” mint politikailag megbízhatatlan elemet. Egy rövid ideig szabadúszóként az országos fordítóirodának is dolgoztam, és végül 1962 őszén, lényegében a nyelvtudásom alapján, a Statisztikai Hivatal könyvtárába vettek föl, először négyórás, aztán hatórás könyvtárosnak. A KSH Népeśségtudományi Kutatóintézetének az igazgatója, Szabady Egon, 1963 tavaszán teljesen váratlanul meghívott a Kutatóintézetbe tudományos segédkutatónak. 1963 tavaszától 1970-ig tehát a Népeśségtudományi Kutatóintézetben dolgoztam. A Kutatóintézetből 1970-ben áthelyeztek a KSH újonnan alakult Társadalomstatisztikai Főosztályára, amelynek – az akkori KSH elnök Huszár István szándéka szerint – lényegében az volt a feladatköre, hogy szociológiai adatfelvételeket végezzen. Megrázkódtatások itt is értek, mert a Főosztályt egy elnökváltás után feloszlatták. Az új elnök, Bálint József, politikailag nem tartotta kívánatosnak, hogy munkatársaimmal szociológiai vizsgálatokat végezzünk. Később az említett elnököt menesztették. Én továbbra is a KSH-ban maradtam és újból a Társadalomstatisztikai Főosztályra kerültem. Innen hívtak meg 1983 nyarán a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemre, a Szociológia Tanszék vezetőjének és egyetemi tanármak. 1984-től 1991-ig a Szociológia Tanszék vezetője voltam, majd 1991 tavaszán némileg váratlanul megválasztottak a Közgazdaságtudományi Egyetem rektorának.

Hogyan fordult Tanár úr érdeklődése a társadalomtudományok felé és hogyan került kapcsolatba azokkal a kutatókkal, akikkel több kutatásban is együttműködött?

1949-ben miután leérettségiztem, egy hónapot dolgoztam az akkori Gazdaságkutató Intézetben, amelynek az élén Varga István, egy kiváló polgári közgazdász állt. Az Intézetet rövidesen feloszlatták egy politikai döntés alapján – Varga István

ugyanis kizsákdapárti volt –, ott mégis ösztönzést kaptam a polgári közgazdaságtan irányába és néhány érdekes könyvhöz is hozzájutottam. Talán nem érdektelen elmondani, hogy amikor kitelepítettek, nagyon kevés holmit vihettünk magunkkal, de néhány könyvet azért bedobáltam, és emlékszem, hogy a bedobott öt-hat könyv között ott volt Marshallnak a „Principles of Economics”-a, Keynesnek a „General Theory”-ja és egy kommentár a „General Theory”-hoz. Ezek a könyvek úgy kerültek hozzám, hogy két vagy három héttel előtte, Balassa Béla, aki akkor tanársegéd volt a Varga-féle Statisztikai Tanszéken – és aki később Amerikában lett egyetemi tanár –, azt mondta, hogy ezeket a könyveket hamarosan úgyis bezúzzák, jobb ha nálam vannak, vigyem őket haza. Tehát volt egy ilyen indítás a közgazdaságtan felé, és kitelepítettként, majd később munkásként nagyrészt közgazdaságtant próbáltam olvasni, az volt az elképzelésem, hogy közgazdaságtannal fogok foglalkozni, annak is a matematikai ágával. Úgy alakult azonban, hogy 1962-től a KSH-ban elsősorban szociológiával foglalkoztam. A KSH Könyvtárban ismerkedtem meg és barátkoztam össze Szelényi Ivánnal, aki tulajdonképpen ott kezdte a pályáját. Hajdú Elemérné – aki akkor a KSH könyvtárban dolgozott, és akinek jelentős közgazdasági tudása volt – és Szelényi ajánlottak a Könyvtár igazgatójának, Dányi Dezsőnek. Dányi volt az, aki a történeti demográfiai kutatásokra ösztönzött engem, vele a későbbiekben is szoros kapcsolatban maradtam, amikor már nem a Könyvtárban dolgoztam.

Később a Népeségstudományi Kutatóintézetben is a demográfiai és szociológiai kutatás volt a munkaköröm, így nekiálltam, és alaposan végigolvastam a világ szakirodalmát. A KSH-ban ismertem meg Cseh-Szombathy Lászlót, akivel nagyon hamar összebarátkoztunk, és több tudományos munkán dolgoztunk együtt. 1970-ben a Kutatóintézettől átkerültem ugyanarra a főosztályra, ahol Cseh-Szombathy László dolgozott, így vele tartós és jó munkatársi viszonyban maradtam a későbbiekben is. Ekkoriban ismerkedtem meg Buda Bélával, akivel szintén sok közös kutatást végeztünk, különösen a társadalmi deviancia vizsgálatában, és akinek kiemelkedő pszichológiai látásmódjából és probléma-érzékenységből sokat tanultam. A nyolcvanas években sokat dolgoztam Kolosi Tamással, több közös kutatást is végeztünk együtt. Mellettük nagyon jó munkakapcsolatban voltam néhány olyan kollégával, akiket némi túlzással tanítványaimnak mondhatok. Itt Harcsa Istvánt említeném a Statisztikai Hivatalból, illetve Tóth István Györgyöt, Spéder Zsoltot, Gyenci Mártát és Elekes Zsuzsát a Közgazdasági Egyetemről.

A szélesebb értelemben vett kutatási együttműködésekön kívül volt-e olyan intellektuális hatás, amely befolyásolta Tanár úr tudományos munkásságát?

Két olyan társadalomtudós szellemi hatását említhetném, akiket személyesen is volt szerencsém megismerni és akiknek a munkássága példaértékű volt számomra. Az egyik Fülep Lajos volt, akivel tulajdonképpen a történeti demográfia révén kerültem kapcsolatba. A hatvanas évek közepén megjelent egy tanulmányom, amelyben a magyarországi demográfiai helyzet gazdasági következményeit történeti perspektívában próbáltam vizsgálni, ezt olvasta Fülep Lajos is és írt nekem egy lapot, amelyben azt írta, hogy nagyon tetszett neki a tanulmány. Ekkor már komolyabban érdeklődtem a történeti demográfia iránt, és ismertem Fülep írását az ormánsági egykerőről, ezért írtam neki egy levelet, amelyre Fülep Lajos azt válaszolta, hogy ha

akarok, találkozhatok vele a Széher úti sétáin. Így több alkalommal „sétáltam” vele a Széher úton és ez egy nagy élmény volt számomra. Sok művet olvastam, és mindig nagyon imponált nekem, egyrészt tudományos sokoldalúsága miatt – bár egyénisége is rendkívül magával ragadó volt –, másrészt azért mert egyszerre tudta egyesíteni az európaiságot és a magyarsághoz való kötődést a keresztény szellemiséggel.

Fülep Lajos mellett Bibó István nevét szeretném megemlíteni, akiről tulajdonképpen 1956-ig semmit nem tudtam – ez a szellemi elszigeteltség jól jellemzi a korszakot. 1956 után, amikor gondolatai szélesebb körben ismertté váltak, sikerült hozzájutni néhány művéhez, amelyek nagyon tetszettek, aztán megismertem személyesen is a Statisztikai Hivatal könyvtárában. Dányi Dezső ugyanis egy-két évvel utánam felvette Bibó Istvánt is a Könyvtárba, így ott ismerkedhettem meg vele. Akkor már nem a Könyvtárban dolgoztam, de időnként beszélgettünk, ami nem volt egyszerű, mert Bibó még nálam is jobban tudta, hogy akivel ő beszélget, azt azonnal jelentik a politikai rendőrségnek. Bibóban is valami hasonló ragadott meg, mint Fülep Lajosban, egyszerre tudott lenni magyar, keresztény és liberális világpolgár. Fülep és Bibó ezt meg tudta valósítani, és ez bizonyos fokig követendő példát jelent számomra.

A világ társadalomtudományát elsősorban olvasás útján, autodidakta módon ismertem meg. Ez lehet a magyarázata annak, hogy nem mindig az uralkodó irányzatok és képviselőik tették rám a legnagyobb hatást. A közgazdaságtanban Schumpeter és Keynes munkái hatottak rám a legerősebben. A demográfusok közül a francia A. Sauvy, a szociológiában Max Weber és a neoweberianusok, mint Raymond Aron és Gerhard Lenski, az ő munkáikból – tehát nem a funkcionalistáktól vagy a nyugati marxistáktól – tanultam a legtöbbet.

Tanár úr itthon sokáig háttérbe volt szorítva mind a publikációs lehetőségek, mind a tudományos kutatás szempontjából, viszont a nemzetközi tudományos közéletbe viszonylag korán sikerült bekapcsolódnia. 1978-ban önálló kötete is megjelent nyugaton, ami akkor szinte egyedülálló jelenség volt Magyarországon. Hogyan sikerült a hazai elszigeteltségből kitörni?

Először is nagyon tudatosan. Felismertem azt, ami egyébként mindenki számára nyilvánvaló, hogy társadalomtudósként, kutatóként nem maradhatok elszigetelten a nemzetközi irodalomtól. Egyik első külföldi publikációm szintén a történeti demográfiához kapcsolódott. Itthon írtam egy tanulmányt az ormánsági egykéről, ami a „Demográfia” című folyóiratban jelent meg először, ezt lefordítottam franciára és elküldtem Louis Henry-nak, a francia történeti demográfia egyik legnevesebb képviselőjének. Legnagyobb meglepetésemre a cikk pár hónap múlva megjelent a „Population”-ban. Hasonló módon kerültem be a szociológia területén is a nemzetközi szakirodalomba. Az „Acta Oeconomica”-ban megjelent egy cikkem a társadalmi mobilitásról angolul. Ennek a folyóiratnak az a kitűnő tulajdonsága volt, hogy a tanulmányok szerzői írásaikból kaptak ötven különnyomatot. A nemzetközi címjegyzékekből kiválasztottam húsz-harminc külföldi szociológusnak a címét, akiről tudtam, hogy foglalkoznak társadalmi mobilitással és elküldtem nekik egy-egy példányt a különnyomatokból. Ennek eredményeként kaptam az első meghívást egy

római konferenciára – amely a társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításával foglalkozott – és attól fogva ezekre a konferenciákra mindig meghívtak és a külföldi kollégák többnyire a pénzt is előteremtették, ahhoz, hogy el tudjak utazni.

Az említett könyv története a „Population” cikk után kezdődik, amikor egy-két tanulmányom már megjelent angolul is. Akkoriban a londoni Methuen Kiadó éppen szerzőt keresett egy olyan könyv megírásához, amely az összes fejlett országra kiterjedően foglalkozott volna a gyerekszám alakulásának témakörével. Nem én voltam az első jelölt, de akiket előttem felkértek, nem vállalkoztak a könyv megírására. A Kiadó tanácsadója egy történeti demográfus volt, aki valamennyire ismert engem és amikor javaslatára engem is megkerestek, boldogan elvállaltam, és így született meg a „Determinants of Fertility in Advanced Societies” című könyv. Ugy tudom, hogy elég hosszú ideig alapvető kézikönyvként és tankönyvként is szerepelt a külföldi egyetemeken és széles körben használják jelenleg is.

Itthon milyen visszhangja volt annak, hogy Tanár úr külföldön önálló kötetet publikált?

A hatvanas években a Népeségtudományi Kutatóintézetben az volt a szigorú szabály, hogy ha valaki publikálni akart, azt előtte be kellett mutatni a „főnöknék” és engedélyt kellett tőle kérni, vagyis ő mondta ki a végső szót. Mindenesetre, ha valaki túl sokszor jött önálló cikkekkkel, akkor azt nem dicsérték meg érte. Sőt! Emiatt meglehetősen feszült volt a viszony köztem és az igazgató között. A herves években már a KSH elnökéhez tartoztam, aki akkor Huszár István volt, így neki jelentettem be, hogy fölkerít a Kiadó és erre ő engedélyt adott a szerződés aláírására. Amikor megjelent a könyv, voltak akik enyhén szólva nem örültek neki; hogy miért pont én, hogy hogy jövök én hozzá, hogy én könyvet írok, de végül is a könyv megjelenésének súlyosabb következményei nem lettek. Magyarországon a gyakorlat általában az volt –én úgy gondolom, de a Statisztikai Hivatalban különösen –, hogy ha valaki külföldön publikált az legalábbis gyanús volt, hogy miért publikál külföldön. Ha az ember mégis publikált, azt nem szükségképpen követte súlyos retorzió, de dicsémi nem dicsérték meg érte. Nagyon jellemző, hogy annak ellenére – vagy talán éppen azért –, mert publikáltam külföldön, három hosszabb külföldi ösztöndíjmeghívást az ösztöndíjtanács megvétőzött. Az ösztöndíjtanács akkoriban egyértelműen az állambiztonság szerve volt, tehát adott esetben így kaptam meg a válaszlépéseket.

Tanár úr hazai történeti demográfiai kutatásainak jelentős nemzetközi visszhangja is volt. Hogyan fordult figyelme a történeti demográfia felé?

Gyerekkorom óta egy nagyon erős történeti érdeklődés élt bennem. Középiskolás koromban nagyon sokat foglalkoztam a két világháború közötti falukutató irodalommal, ezen belül olvastam a falukutató irodalomnak a gyerekszám kérdésével foglalkozó műveit az úgynevezett „egyke” kérdésről. Volt bennem tehát egy alapérdeklődés, és amikor a Népeségtudományi Kutatóintézetbe kerültem úgy tűnt, hogy a legégetőbb probléma az, hogy sehol a világon nem olyan alacsony a

gyerekszám, mint Magyarországon. A gyerekszám már akkor alacsonyabb volt annál, mint ami ahhoz szükséges lenne, hogy a népesség száma hosszú távon változatlan maradjon. Más szóval a gyereknemzedékek létszáma kisebb volt, mint a szülő-nemzedékeké. Úgy gondoltam, hogy ez egy fontos és érdekes téma, ezzel kellene foglalkozni. Idővel írtam is erről egy tanulmányt, amit a Valóságban jelentettem meg. Bemutattam én ezt a tanulmányt, de az akkori főnököm, Szabady Egon, nem nézte meg rendesen, azt mondta, hogy „mehet”. Amikor azonban megjelent a Valóságban, nagyon dühös lett. Behívatott magához, és nagyon nagy fejmosást kaptam. Megkérdeztem, hogy mi a baj a tanulmánnyal. Erre azt felelte, hogy azt írtam a cikkben, hogy a parasztok azért nem szülnék gyereket, mert kollektivizálták őket, az értelmiség meg az ‘56 miatt nem szül gyereket. Erre megkérdeztem, hogy olvasta-e a tanulmányt, amire azt válaszolta, hogy nem. „No de akkor honnan tudod?” – kérdeztem. „Mert mondták nekem.” Ez így jellemző volt. Hiába próbáltam megmagyarázni, hogy én nem egészen azt írtam – bár azt nem állítom, hogy a tanulmányban nem volt benne egy implicit társadalomkritika –, hogy amit kritizált az a cikkben nem szerepelt ilyen „direkt” módon, hisz az a kérdés leegyszerűsítő magyarázata lett volna. A főnök leszögezte, hogy ha még egyszer merek írni életemben a mai magyar születésszámról, akkor azonnal „kirúg” a Hivatalból, és ha egy éven belül bármit publikálok, akkor szintén. Ez 1969-ben volt. Elgondolkoztam, hogy most mit tegyek. Arra jutottam, hogy a közeljövőben a magyar gyerekszámról írni nem lenne célszerű, mert valóban elveszthetem állásomat, de akkor majd történeti demográfiával fogok foglalkozni, és ezt nyugodtan megtehetem egy éven belül is, hisz abba azért mégsem lehet belekötni, hogy írok valamit a történeti demográfiáról. Tulajdonképpen ez történt. Néhány hónap múlva megírtam az első történeti demográfiai cikkemet, és hát „elcsúszott a dolog”, nem került sor a kirúgásra. A történeti demográfia felé fordulásomnak tehát részben ez a közvetlen konfliktus volt a háttérben, részben pedig összefüggött az alacsony magyar születésszámra vonatkozó kutatásaim eredményével. Addigi vizsgálataim alapján az volt számomra a legérdekesebb, hogy az ország megyei közti különbségek – sőt később ezt járási szinten is vizsgáltam – háttérben mintha történeti tényezők is sejthetők lennének. Azokban a régiókban – megyékben, járásokban – volt alacsony a születésszám kutatásom idején is, ahol valamikor a 30-as években is alacsony volt. Ez volt tehát a tudományos indíték arra, hogy a kérdés történeti háttérével foglalkozzam. Egy harmadik indíték, hogy ekkor ismerkedtem meg a családrekonstrukció módszerével, amely lehetővé tette, hogy egy adott településen történetileg vizsgálhassam a gyerekszám alakulását. A fő kérdés tehát az volt, hogy miért csökkent egyes területeken olyan korán a gyerekszám Magyarországon, és mikor kezdett csökkenni.

Dányi Dezső, aki a könyvtárigazgatás mellett leginkább történeti demográfiai kutatásokkal foglalkozott, létrehozott ekkoriban egy történeti demográfiai munkacsoportot a KSH Könyvtára mellett. A Munkacsoportnak Fügedi Erik volt a vezetője és kiváló kutatók voltak a tagjai. Én ugyan nem voltam a Munkacsoport tagja, de jó kapcsolatban voltam velük, és ösztönzést kaptam a történeti demográfiai kutatásokra. Dányi Dezső hívta fel a figyelmemet arra, hogy francia demográfusok családrekonstrukciós vizsgálatokkal próbálják meg egy-egy falu demográfiatörténetét felvázolni. A módszer lényege az, hogy az egy családhoz kapcsolódó demográfiai események anyakönyvi bejegyzéseit egy lapra gyűjtik. Ezzel a módszerrel, egy adott településre vonatkozóan, hosszú időtávon nyomon követhetők a demográfiai

folyamatok és rendkívül finom demográfiai mutatókat lehet kiszámítani. Az indíték egyértelműen az volt, hogy miért csökkent le Franciaországban olyan korán – a francia forradalom körüli időszakban –, Angliánál és Németországnál sokkal korábban a családonkénti gyerekszám. Az én kérdésfelvetésem hasonlított a francia történeti demográfusokat foglalkoztató alapkérdéshez. Louis Henry-nak a normandiai Crulai egyházközségről készült elemzését vettem alapul, és így dolgoztam fel először a besencei, majd a vajszlói anyakönyvet. Besencéről már Kodolányi is azt írta, hogy „nagyon egykés” község, Vajszlót azért vettem hozzá, mert Besence önmagában nagyon kicsi volt, kevés családot tudtam volna elemezni. Vajszló nagyobb volt, szomszédosak is voltak, tehát össze lehetett őket kapcsolni.

Az eredmények azt mutatták, hogy a születéskorlátozás már 1790 körül megjelent, míg a századforduló körül Buday Dezső, majd később a harmaincas évek egykeirodalma azt feltételezte, hogy ez csak a jobbágyfelszabadítás utáni időszakra tehető. Az említett két ormánsági református község után két ugyancsak református sárközi település vizsgálatát is elvégeztem. Későbbi családrekonstrukciós vizsgálatomban eltérő jellegű településeket is vizsgáltam. Így került sor a dunántúli, katolikus Rábakecöl, a Budapest melletti református Pócsmegyer és egy kelet-magyarországi református község, Átány családrekonstrukciós elemzésére. Utoljára a büki evangélikus anyakönyvet dolgoztam fel. Az volt az elképzelésem, hogy a korabeli Magyarországon – ahol jelentős regionális különbségek voltak etnikai, vallási és gazdasági adottságok tekintetében is – különböző „típusú” községeket választok ki, hogy családrekonstrukciós elemzésük alapján az egyes magyarországi területek fejlődése összevethető legyen. A fő következtetésem az volt, hogy a kép nagyon változatos, mert az „egykes” községek mellett találunk olyanokat is, amelyek csak a 19. század végén mutatják a születéskorlátozás jeleit (Pócsmegyer) és olyanokat is, ahol még a 20. század elején sincs nyoma a születéskorlátozásnak (Átány). Moess Alfréd kollégám, aki baranyai katolikus községekben végzett hasonló vizsgálatot, ugyanolyan korai születéskorlátozást mutatott ki, mint én az ormánsági települések esetében. Nincs tehát egységes magyarázat az okokra vonatkozóan: sem a vallásfelekezett, sem az etnikai sajátosságok (bár ez utóbbi néhány esetben fontos szerepet játszhat). Végül arra a következtetésre jutottam, hogy a „földszűke” az a tényező, ami magyarázó elvül szolgálhat. Az Ormánságban és a Sárközben a mocsaras környezet miatt már több évszázaddal ezelőtt kialakulhatott az a helyzet, hogy nem volt több termelésbe fogható föld, míg Átányban valószínűleg még a 20. század elején sem voltak hasonló problémák. A városközelség hatása kétféleképpen jelentkezhetett. A város bizonyos fokig korlátozhatta a születéskorlátozás elterjedését, mert a város piacot és munkalehetőséget kínált, így a gazdasági kényszer kisebb volt. Később azonban a városi születéskorlátozás megjelenése visszahatott a közelben fekvő településekre.

A történeti demográfiai vizsgálatokon belül mikor és hogyan kezdett el Tanár úr család- és háztartásszerkezeti kutatásokat végezni?

Cambridge-ben, 1970-ben, egy ökonometriai konferencián tartottam egy előadást egy mai magyarországi demográfiai témáról. Ezen a konferencián részt vett Peter Laslett is, aki alapító tagja volt a háztartásszerkezeti kutatásokkal foglalkozó

„Cambridge Group”-nak¹ Az előadásom felkelthette Laslett érdeklődését, mert az előadások után arra kért, hogy látogassam meg ottlétem alatt. Találkozásunkkor Laslett „fölbiztatott”, hogy végezzek háztartásszerkezeti kutatásokat Magyarországon, mert innen még nem állt adat a rendelkezésére. Az addigi kutatási eredmények azt mutatták, hogy Angliában a nukleáris család-háztartások voltak többségben, míg Kelet-Európában sok volt az összetett háztartás. Közép-Európából azonban nem voltak kutatási eredmények. Korábban már hallottam Andrásfalvy Bertalantól, hogy egy sárközi faluban, az alsónyéki plébánián van egy olyan lista, amely az egész lakosságot felsorolja háztartásonként. Leutaztam Alsónyékre és a listát lemásoltam. Így született az első elemzésem a laslett-i módszer alapján. Kiderült, hogy Magyarországon több a komplex háztartás és kevesebb a nukleáris, mint Angliában, de jóval kevesebb az összetett háztartás, mint Oroszországban. Tehát valahol a „kettő között” helyezkedtek el az alsónyéki háztartások. Ha nem is szenzációs, de elgondolkoztató ez az eredmény: azt a következtetést támasztja alá, hogy a család- és háztartásszerkezet tekintetében is köztes helyzetben voltunk Európában, Nyugat-Európa és Oroszország valamint a balkáni társadalom között.

Ezután még több olyan községet is találtam, ahol volt 18. századi háztartásonkénti népességlista, amely a családtagok háztartásfőhöz fűződő rokoni kapcsolatát is feltünteti, ideális esetben az életkorral együtt. Több település alapján az a kép rajzolótt ki, hogy Magyarország a háztartások összetettségét tekintve mintegy közbülső helyet foglal el Európában a „nyugati” típus és a Kelet-Európában domináns háztartástípusok között. Ritka, hogy a házas, vagy nemrég megözvegyült szülők együtt élnek több, házas gyermekükkel, az azonban gyakorinak mondható, hogy egy házas gyerek otthonmarad a szülői háztartásban. Több házas gyerek együttélése a szülőkkel általában csak átmeneti állapotot jelent, rövidesen kiválnak a háztartásból. Oroszországban viszont a házas szülők együtt élnek az összes házas fiúgyerekkel, és ez jellemző a szerbiai zadrugákra is. Nyugat-Európában és elsősorban Angliában csak a legkivételesebb esetben fordul elő az, hogy a szülő együtt éljen házas gyerekeivel. Angliában ugyanis az volt az alapelv, hogy valaki akkor köthet házasságot, ha önálló háztartást tud alapítani. Laslett ebből nagyon messzemenő következtetéseket vont le a társadalom működésére vonatkozóan. Szerinte ott, ahol a nukleáris család-háztartások dominánsak – tehát a szülők legfeljebb nem házas gyerekekkel élnek együtt – nagyobb az individualizmus, hamarabb létrejön az ipari-munkás tartaléksereg. A nem házasodó fiatal férfiak azonnal elmennek az iparba dolgozni, mert ők is szeretnének valamikor megházasodni.

Faragó Tamással később együtt is dolgoztunk ezen a területen, és a nem nemesi összeírások alapján arra az érdekes megállapításra jutottunk, hogy Magyarországon a 18. század végétől a 19. század közepéig nőtt az egy háztartásra jutó személyek száma, és nőtt az összetett háztartások aránya. Faragó ezt a földhiánnyal magyarázta. Csökkent az egy főre jutó földterület, viszont az iparban csak nagyon kis mértékben tudtak munkát találni, tehát egyre kevésbé tudtak önálló háztartást alapítani. A folyamat következménye az volt, hogy a jobbágyháztartásokban egyre több nukleáris család halmozódott össze.

¹ Cambridge Group for the History of Population and Social Structure

Tanár úr nem csupán történeti demográfiával foglalkozott, hanem más társadalmi jelenségek történeti hátterének tanulmányozását is célul tűzte ki. Kérjük sorolja fel, hogy mely kutatásainak vannak még történeti vonatkozásai!

Magyarországon konkrét kutatások alapján látszik, hogy egy-egy társadalmi jelenség vizsgálatánál milyen fontos a „történeti hagyomány” szerepe, az adott jelenség kialakulásának történeti folyamatban való értelmezése. A magyarországi öngyilkosságok arányszámának alakulása jó példa erre. A viszonylag magas öngyilkossági ráta valószínűleg a „Kiegyezés” körüli időkre nyúlik vissza, bár nem voltunk világelsőek mint manapság. A hazai öngyilkossági arányszámok különleges jellegzetessége, hogy ezek megyei különbségei száz év óta azonosak. Ebben az időszakban változatlanul Szeged környékén a legmagasabbak és ez nem magyarázható semmilyen eddig ismert jelenséggel. Ezt Cseh-Szombathy László mutatta ki egyik első szociológiai tanulmányában. Az azonban bizonyos, hogy ennek nagyon mély történeti gyökerei kell hogy legyenek, hisz már az 1870-es években kezdett emelkedni az öngyilkossági arányszám. Ugyanígy az alkoholizmussal kapcsolatos kutatásaimból is kitént a történeti hagyomány szerepe és kiemelt jelentősége.

Az 1960-as évek végén bekapcsolódtam a Népeségtudományi Kutatóintézet társadalmimobilitás-vizsgálatába. Ennek a kutatásnak az összefoglaló elemzésével sokat dolgoztam, és végül az derült ki belőle, hogy a magyarországi társadalmi mobilitás nem különbözik jelentősen a nyugat-európai országok társadalmi mobilitásától. Felmerült a kérdés, hogy hogyan alakult ez történetileg? Már hosszú ideje dolgoztam az 1962–64-es társadalmimobilitás-vizsgálaton, amikor egy idős kollégám a Statisztikai Hivatalban felhívta a figyelmem arra, hogy az 1930-as és az 1949-es népszámlálásnál megkérdezték az apa foglalkozását. Később az is kiderült, hogy a Fővárosi Statisztikai Hivatal több húszas évekbeli rétegvizsgálatában megkérdezték az apa foglalkozását. Ezeknek az adatoknak a segítségével egy nagyon érdekes történeti összehasonlításra nyílt lehetőség. Az összehasonlító vizsgálatból az derült ki, hogy a húszas-harmincas évek társadalmi lényegesen zártabb volt – tehát kisebbek voltak a mobilitási lehetőségek –, mint a hatvanas években. Társadalmi mobilitás szempontjából tehát a szocialista rendszer „közelebb vitte” a magyar társadalmat Nyugat-Európához. Magyarországon a két világháború közötti társadalmi rendszer távol állt a fejlett kapitalista és demokratikus rendszerektől, ami egyébként is sejtető volt, de a mobilitásvizsgálat eredményei ezt alá is támasztották. A hatvanas évektől a nyolcvanas évekig valamennyire csökkent a nyitottság és a felső rétegek esetében szűkültek a mobilitási lehetőségek, zártabbá vált a társadalom csúcán álló réteg, vagyis a politikai és a gazdasági elit.

A korábbi kutatási tapasztalatokon felbuzdulva, amikor a társadalmi rétegződést és a jövedelemkülönbségeket kezdtem vizsgálni, ott is megpróbáltam a régebbi adatokat összegyűjteni. A jövedelemkülönbségek vizsgálatánál különösen jelentős a Matolcsy-féle jövedelemelosztás vizsgálat a harmincas évek elejéről, amely ugyan nagyon merész becsléseken alapul, de mégis kitűnik belőle, hogy a jövedelemkülönbségek meghatározóan nagyobbak voltak a szocialista korszakhoz képest, de a korabeli Németországhoz és az USA-hoz képest is. Ez ismét azt mutatja, hogy a két világháború közötti magyar társadalom fejlettsége elmaradt a korabeli nyugati társadalmakétól, a polgári rétegek nem tudtak a „hatalomtól” függetlenedni. Ma főleg a publicisztikában mintha egy olyan nézet jelenne meg, hogy Magyarországon 1945

előtt egy „nagyon szép” és korszerű polgári társadalom volt. Az említett kutatások eredményei ezt nem támasztják alá.

A mobilitás- és rétegződésvizsgálatok után a nyolcvanas években megpróbáltam kialakítani egy olyan társadalmi indikátorrendszert, amellyel a társadalmi változásokat hosszú távon szemléltetni lehet. A hetvenes évektől kezdve Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is megfigyelhetők voltak azok a kezdeményezések, amelyek hosszú távú idősorok elemzésével próbáltak meg összképet adni a társadalomról. Az ilyen vizsgálatok feltétele, hogy bizonyos adatok történeti idősorok formájában álljanak rendelkezésre és összehasonlíthatók legyenek (az egyes időszakok adatfelvételi szempontjai ne különbözzenek). Még a Statisztikai Hivatalban dolgoztam, amikor összeállítottam egy kiadványra való adatsorozatot és elemzést is írtam hozzá. Ez akkor nem jelent meg, de később a Közgazdasági Egyetemen újraírtam és tanszéki kiadványként jelent meg magyarul és angolul. 1990-ben Kolosi Tamással és Vukovich Györggyel együttműködve megjelentettük könyv alakban is „Társadalmi riport” címmel. Azóta ez minden második évben megjelenik, lényegében azonos elvek szerint. Az első részben vannak az idősorok és azok rövid elemzése, a második részben pedig egy-egy kérdéskört részletesen elemző szociológiai tanulmányok szerepelnek.

Tanár úr szerint mi az oka annak, hogy a magyarországi történetírásba nem épültek be a történeti demográfia és a történeti jellegű szociológiai kutatások eredményei?

Nem ismerem igazán jól a mai történeti irodalmat, így nem tudok a kérdésre áttekintő választ adni. Annyi bizonyos, hogy van egy hagyományosan erős politika-történeti irányzat, amely nem érdeklődik a történeti demográfia és szociológia iránt. A gazdaságtörténészek nagyon gyakran makroadatokkal dolgoznak. Valószínű, hogy kevés a társadalomtörténettel foglalkozó kutató, aki a szociológiai-demográfiai módszerek és a mikrotörténelem felé nyitott lenne. A jövőben talán nagyobb hangsúlyt kap ez a terület a történeti kutatásokban. Az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke mellett a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke lehetne az a bázis, ahol az ilyen irányú kutatások meghonosodhatnak. Fontosnak tartom ennek megvalósításához a társadalomtudományi kutatással foglalkozó tanszékek közötti jobb együttműködést a jövőben.

Milyen munkán dolgozik jelenleg Tanár úr ?

Szeretném befejezni a „Bevezetés a Szociológiába” című tankönyv újabb, jelentősen kibővített változatát, és ha azzal készen vagyok, szeretném folytatni a már említett hosszú távú történeti idősorok vizsgálatán alapuló kutatásaimat. Ehhez további adatgyűjtésre van szükség, ami azonban lehetővé tenné, hogy az egyes vizsgálati területekről, társadalmi jelenségekről még sokkal részletesebb elemzést lehessen készíteni.

Köszönöm az interjút!

Pozsgai Péter

Budapest, 1996. október.